

MARCIN BUKAŁA

SPRZECZNE Z ETYKĄ UŻYWANIE RZECZY A ODPOWIEDZIALNOŚĆ JEJ WYTWÓRCY I SPRZEDAWCY WEDŁUG RAJMUNDA Z PENYAFORT*

Autor i jego dokonania

Św. Rajmund z Penyafort (†1275) był jednym z najważniejszych przedstawicieli pierwszego pokolenia braci Zakonu Kaznodziejskiego i postacią o szczególnym znaczeniu dla historii Kościoła¹. Jako autor słynnej summy *De paenitentia (de casibus)* był również – obok Konrada z Höxter – jednym z pierwszych dominikanów, którzy wnieśli istotny wkład do etyki gospodarczej². Biografia św. Rajmunda jest stosunkowo dobrze opracowana³, ograniczę się zatem do przypomnienia tylko najważniejszych jej punktów.

* Niniejsza praca powstała w ramach realizacji projektu indywidualnego LABOR-OPUS-ARS ('Marie Curie' ERG grant) w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN.

¹ Zarys problemów historii Kościoła tego okresu przedstawia K. Pennington, *The Church from Pope Innocent III to Pope Gregory IX*, w: *Domenico di Caleruega e la nascita dell'ordine dei frati predicatori. Atti del convegno storico internazionale: Todi, 10–12 ottobre 2004* (Atti dei Convegni del „Centro di Studi sulla Spiritualità Medievale”, XIL), Spoleto 2005, s. 25–37.

² O. Langholm, *The Merchant in the Confessional. Trade and Price in the Pre-reformation Penitential Handbooks*, Leiden–Boston 2003, s. 32–48 (rozdz. II: „The Dominican tradition from Raymond of Peñafort”); o summie zob. niżej przyp. 19.

³ Zob.: F. Valls Taberner, *San Ramón de Penyafort*, Barcelona 1936; dla tematu roli Rajmunda jako dekretysty zasadnicze znaczenie ma odpowiedni fragment opracowania S. Kuttnera, *Repertorium der Kanonistik (1140–1234). Prodomus corporis glossarum*, t. 1, Città del Vaticano, 1937 (Studi e testi, 71), s. 438–452, oraz „Prolegomena” w edycji: X. Ochoa, A. Diez, *S. Raimundus de Pennaforte*, Roma 1975–1978 (Istituto Iuridico Claretino: Universa Bibliotheca Iuris, vol. 1) (obejmującej: t. A. S. Raimundus de Pennaforte, *Summa de iure canonico*, 1975; t. B. Idem, *Summa de paenitentia*, 1976; t. C. Id., *Summa de matrimonio*; Id., *Summula de consanguinitate et affinitate*, 1978). Niedawno szereg nowych prac ukazał się w zbiorze: *Magister Raimundus. Atti del Convegno per il IV centenario della canonizzazione di San Raimondo de Penyafort (1601–2001)*, Roma 2002, passim. Orientację w bibliografii daje L. Galmés Mas, *Biobibliografia de san Ramón de Penyafort*, w: *Magister Raimundus*, s. 11–33; oraz opracowania słownikowe: T. Kaeppli, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, t. III, Romae 1980, s. 283–287; G. Silano, „Raymond of Peñafort”, *Dictionary of the Middle Ages*, 10, s. 266–267; s.v. „Raymond of Peñafort”, w: *A Guide to Medieval Canon Law Jurists and Collections, 1140–1500*, ed. by W. Hartmann and K. Pennington, <<http://faculty.cua.edu/pennington/biobibl.htm>>.

Rajmund urodził się na zamku nazywanym po katalońsku Penyafort (łac. Penna fortis, hiszp. Peñafort) nieopodal Villafranca del Panadés. Kształcił się najpierw w Barcelonie a potem w Bolonii. Tam też – w europejskiej stolicy nauki prawa – zdobył uznanie jako dekretysta i profesor uniwersytetu. W dorobku Rajmunda przed wstąpieniem do zakonu pierwszoplanowe miejsce zajmują glosy do *Dekretu* Gracjana⁴ oraz *Summa de iure canonico*⁵, która była później dla autora podstawą pracy nad summą *De paenitentia*⁶.

Do zakonu dominikanów Rajmund wstąpił po powrocie do Barcelony, między 1222 a 1224 r.⁷ i już jako dominikanin opracował pierwszą redakcję summy *De paenitentia* między 1225 a 1227 r.⁸. W latach 1230–1236 działał w służbie papieża Grzegorza IX, jako papieski kapelan, penitencjariusz w kurii i przede wszystkim wydawca nowego zbioru kanonów, określanego jako *Dekretalia Gregorii IX* (inaczej *Gregoriana* lub *Liber extra*)⁹. Promulgując nowy zbiór w bulli *Rex pacificus* papież wyraźnie podkreślił, że praca wykonana została przez „dilectum filium fratrem Raymundum, capellanum et poenitentiarum nostrum”¹⁰. W dawnej historiografii *Dekretali* Grzegorza IX postrzegane były jako kolejna, szósta kompilacja kanonów¹¹, lecz według Stephana Kuttnera było to coś więcej: ważny krok w kierunku systematycznej kodyfikacji prawa stanowionego przez papieża w odpowiedziach na zapytania dotyczące konkretnych przypadków¹². Po opubli-

⁴ O rękopisach zob. S. Kuttner, *Bernardus Compostellanus antiquus*, „Traditio”, 1 (1943), s. 277–340, tu s. 335.

⁵ Raimundus de Pennaforte, *Summa de iure canonico ed. cit.*; o starszej edycji J. Rius Sierry (Barcelona, 1945) zob. S. Kuttner, *The Barcelona edition of Saint Raymond's first treatise of canon law*, „Seminar” 8 (1950), s. 52–67 (przedruk w: Idem, *Studies in the History of Medieval Canon Law*, Aldershot 1990, reprint no. X).

⁶ *Summa de iure canonico* zachowała się w rękopisach tylko w dwóch niepełnych kopiach, które zestawione razem pozwoliły jednak na rekonstrukcję całości, patrz Ochoa, Diez, „Prolegomena” cyt., t. A, s. XLII–XLIII.

⁷ Ochoa i Diez, kwestionują tu datę 1 IV 1222, przyjętą w tradycji dominikańskiej, „Prolegomena”, t. A, s. XXXII–XXXIV.

⁸ Redakcja ta zachowała się w ms. Oxford, Bodleian Library, 146, cf. Kuttner, *Repertorium der Kanonistik*, s. 445; Id., *Zur Entstehungsgeschichte der „Summa de casibus” des hl. Raymund von Penyafort*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung” 39 (1953), s. 419–434 (przedruk: Id., *Studies in the History of Medieval Canon Law*, no. XI).

⁹ Zob. nowsze studia: S. Kuttner, *Raymond of Peñafort as editor: The ‘decretales’ and ‘constitutions’ of Gregory IX*, „Bulletin of Medieval Canon Law” 12 (1982) s. 65–80 (przedruk w: Kuttner, *Studies in the History of Medieval Canon Law*, reprint no. XII); M. Bertram, *Die Dekretalen Gregors IX.: Kompilation oder Kodifikation*, w: *Magister Raimundus*, s. 61–86.

¹⁰ Gregorius IX, bulla *Rex pacificus*, d. 5 sept. 1234, wyd. w: *Decretalia D. Gregorii Papae IX*, w: *Corpus iuris canonici*, ed. Ae. Friedberg, ² Graz 1959, t. II. *Dercetulum collectiones*, kol. 2–3.

¹¹ O wcześniejszych kompilacjach: zob. Ae. Friedberg, *Quinque compilationes antique*, Leipzig 1882; G. Frasen, *Les décrétales et les collections de Decretales*, Turnhout 1972 („Typologie des sources du Moyen Âge occidental”, 2); K. Pennington, *Decretal Collections 1190–1234*, w: *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period: from Gratian to the decretals of pope Gregory IX*, ed. by W. Hartmann and K. Pennington, Washington 2008, s. 293–317.

¹² Oceny i analizy *Dekretalów Grzegorza IX* omówił niedawno M. Bertram, *op. cit.*, passim; cytuje m. in. opinię Kuttnera (*Raymond of Peñafort as editor*, s. 72): „the Gregorian compilation indeed marks an important step towards what nowadays we call a Code”; por. Frasen, *Les décrétales et les collections*, s. 35.

kowaniu *Dekretalów* ok. 1235/36 Rajmund uaktualnił summę *De paenitentia* w drugiej, ostatecznej redakcji, uwzględniającej również rozstrzygnięcia nowych kanonów Grzegorza IX. Opracował również summę *De matrimonio*¹³, stanowiącą osobną pracę, ale w niektórych późniejszych wydaniach dołączoną do głównego dzieła Rajmunda, jako jego ostatnia, czwarta księga¹⁴. *Summa de matrimonio* oparta była głównie na pracy Tankreda z Bolonii o tym samym tytule¹⁵, którą Rajmund poprawił i uzupełnił¹⁶. W latach 1238–40 Rajmund był generałem zakonu¹⁷. Natomiast ostatnie kilka dziesiątków lat życia spędził w Barcelonie, gdzie koncentrował się na działaniach ukierunkowanych na nawracanie muzułmanów i żydów, obejmujących m. in. rozwijanie studiów języków arabskiego i hebrajskiego wśród braci¹⁸.

Summa de paenitentia

Niniejszy tekst dotyczy fragmentu summy *De paenitentia*¹⁹. Dzieło to adresowane jest przede wszystkim do spowiedników. Na *forum paenitentiale* wskazuje sam autor we wstępie²⁰, jak również tradycja dominikańska. Według św. Antonina z Florencji, słynny kataloński dominikanin „fuit quasi primus, qui composuit Summam in foro conscientiae: quae tunc fuit in usu, dicitur *Raymundiana*”²¹. Pojęcie *in foro conscientiae*

¹³ Krytyczna edycja: Ochoa, Diez, *S. Raimundus de Pennaforte* ed. cit. (przyp. 3), t. C. Raimundus de Pennaforte, *Summa de matrimonio*.

¹⁴ *Summa S^{ti} Raymundi de Peniafort Barcinonensis Ord. Praedicator. de Poenitentia et Matrimonio cum glossis Ioannis de Friburgo* [faktycznie Wilhelma z Rennes], Romae 1605, reprint London 1967.

¹⁵ Edycja: *Tancredi Summa de matrimonio*, edidit A. Wunderlich, Gottingae, 1841; zob. *Tancred*, w: *A Guide to Medieval Canon Law Jurists and collections*.

¹⁶ Kuttner, *Repertorium der Kanonistik*, s. 445; P.J. Payer, *Introduction*, w: Raymond of Penyafort, *Summa of Marriage*, trans. P. J. Payer, Toronto 2005 (Pontifical Institute of Medieval Studies: Medieval Sources in Translation, 41), s. 1–8, tu s. 2 i przyp. 9. Natomiast Ochoa i Diez podkreślają elementy odrębności w stosunku do Tankreda, „Prolegomena”, t. C, s. CXX–CXXIV.

¹⁷ Zob.: C. Longo, *San Raimondo maestro dell'ordine domenicano (1238–40)*, w: *Magister Raimundus*, s. 35–50.

¹⁸ B. Altaner, *Die Dominikanermissionen des 13. Jh.*, Breslau 1924, s. 89–98; M. Mulchahey, „*First the Bow is Bent in Study*”: *Dominican Education before 1350*, Toronto 1998 (Pontifical Institute of Medieval Studies: Studies and Text, 132), s. 346; por. *Rymundiana seu Documenta quae pertinent ad S. Raymundi de Pennaforti vitam et scripta*, eds Fr. Balme et C. Paban, w: *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica*, t. VI, Romae 1898.

¹⁹ Ed. cit. (przyp. 3) (lekcja *paenitentia* jest stosowana w edycji); zob.: Ochoa, Diez, „Prolegomena”; A. Walz, *S. Raymundi de Penyafort auctoritas in re paenitentiali*, „*Angelicum*” 12 (1935), s. 346–96; P. Michaud-Quantin, *Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge (XII–XVI siècles)*, Louvain 1962 (Analecta mediaevalia Namurcensia, 13), s. 34–42; Mulchahey, *op. cit.*, s. 533–39; J. Goering, *The Internal Forum and the Literature of Penance and Confession*, w: *The History of Medieval Canon Law*, s. 379–428, patrz s. 421–442.

²⁰ „Proemium”: „praesentem summulam ex diversis auctoritatibus et maiorum meorum dictis diligenti studio compilavi, ut, si fratres Ordinis nostri vel alii circa iudicium animarum in foro paenitentiali forsitan dubitaverint, per ipsius exercitium, tam in consiliis quam in iudiciis, quaestiones multas et casus varios ac difficiles et perplexos valeant enodare”, ed. cit, kol. 277.

²¹ Antoninus Florentinus, *Historiarum opus*, pars 3, tit. 23, c. 11, § 2.

wiąże się z rozróżnieniem między wewnętrznym forum sumienia a forum sądu prawa kanonicznego²². To pierwsze związane jest z sakramentem pokuty i w średniowieczu określane było głównie jako *forum poenitentiae*, *forum Dei*, lub *forum poli* (z nawiązaniem do określenia św. Augustyna: *ius poli*²³), a w języku teologii nowożytnej jako *forum internum*²⁴. *Raymundiana* była więc summą spowiedniczą, choć napisaną przez autora będącego przede wszystkim dekretystą. Ten typ podręcznika spowiedniczego chronologicznie otwierała praca Roberta z Flamborough²⁵, a dzieło Rajmunda stanowi bodaj najpełniejsze jego rozwinięcie. Rajmund w szerokim zakresie nawiązuje do prawa kanonicznego i podaje dokładne odniesienia do jego źródeł (których brak u innych autorów podręczników spowiedniczych, np. u Tomasza z Chobham²⁶). Również autorytety teologiczne, np. Ojców Kościoła, Rajmund bardzo często przywołuje poprzez *Dekrety* Gracjana, gdzie odpowiednie fragmenty stanowią rozdziały lub *palea*²⁷.

W zakonie dominikańskim praca Rajmunda nie była najstarszą summą spowiedniczą. Poprzedziła ją summa Pawła z Węgier, a najprawdopodobniej również summa Konrada z Höxter²⁸. Jednakże właśnie *Summa Raymundi*, zarówno ze względu na osobisty autorytet autora, jak i jego rolę jako wydawcy i redaktora *Dekretalów Grzegorza IX*, stała się tekstem w szczególny sposób zalecanym w Zakonie Kaznodziejskim. Jak pisze Michele Mulchahey – powołując się na akta kapituł prowincji rzymskiej oraz na *Instructiones de officiis ordinis* Humberta z Romans – w kształceniu dominikańskim *Raymundiana* tym była dla zagadnień moralnych, czym *Sentencje* Piotra Lombarda dla teologii²⁹. Summa musiała więc spełniać kluczową rolę w formacji kolejnych pokoleń braci. Stanowiła też zasadniczy punkt odniesienia dla późniejszych autorów przez całe XIII stulecie, aż do powstania summy Jana z Fryburga (*Summa confessorum*), ułatwiającej praktyczną recepcję *Summy teologii* św. Tomasza dla potrzeb spowiedników³⁰.

Zagadnienia etyki gospodarczej Rajmund omawia w badanej summie w księdze II, w tytułach VII (*De usuris et pignoribus*) i VIII (*De negotiis saecularibus et utrum de*

²² Zob.: W. Trusen, *Forum internum und gelehrtes Recht im Spätmittelalter: Summae confessorum und Traktate als Wegbereiter der Rezeption*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung“, 57 (1971), s. 83–126; Goering, *op. cit.*

²³ Słowa *forum poli* nawiązują do terminu *ius poli* („prawo niebios”) oznaczającego prawo Boże i przeciwstawianego pojęciu *ius fori* (prawo sądowe, stanowione). Wyrażenie *ius poli* pochodzi od św. Augustyna z II kazania *De vita clericorum*, którego fragment włączono do *Dekretu*, por. *Decretum Gratiani*, II, causa XVII, q. IV, c. 43.

²⁴ Goering, *op. cit.*, s. 379, przyp. 2.

²⁵ Goering, *op. cit.*, s. 400 i 417–418; por. Robertus de Flamborough, *Liber Poenitentialis*. A Critical Edition with Introduction and Notes by J.F. Firth, Toronto 1971 (Pontifical Institute of Medieval Studies: Studies and Texts, 18).

²⁶ Por. *Thomae de Chobham Summa Confessorum*, ed. by F. Broomfield, Louvain 1968 (Analecta Mediaevalia Namurcensia, 25).

²⁷ Na temat *palea* zob. P. Landau, *Gratian and the Decretum Gratiani*, w: *The History of Medieval Canon Law*, s. 22–54, tu s. 47–48 („Palea et Addenda ad Decretum”)

²⁸ Zob. Mulchahey, *op. cit.*, s. 532–533.

²⁹ *Ibid.*, s. 538.

³⁰ Zob. L. Boyle, *The „Summa confessorum” of John of Freiburg and the Popularization of the Moral Teaching of St Thomas and some of his Contemporaries*, w: *St Thomas Aquinas: 1274–1974 commemorative studies*, ed. by A. Maurer, E. Gilson, Toronto 1974, s. 245–268.

illicite acquisitis possit fieri eleemosyna, et de aleatoribus). Przedmiotem niniejszego artykułu jest punkt 6. tytułu VIII dotyczący odpowiedzialności wytwórców i sprzedawców na nieetyczne zastosowanie towarów.

Negotia illicita

Tytuł *De negotiis saecularibus* wskazuje na pojęcie *negotium*, które oznacza zajęcia zarobkowe, a przede wszystkim pracę rzemieślników i kupców. Antyczne przeciwstawienie *otium* (*schole*) i *negotium* (*ascholia*) było stopniowo przewyższane w kulturze chrześcijańskiej. Zasadnicze znaczenie miało zdanie św. Pawła o obowiązku pracy („kto nie chce pracować niech też nie je”, 2 Tes 3, 10)³¹ oraz rola pracy w regule benedyktyńskiej³². Św. Augustyn komentując werset „Quoniam non cognovi negotiationes introibo in potentias domini” (Ps 71, 15–16) wyjaśniał, że pochwałę *otium* i krytykę *negotium* należy rozumieć w sensie duchowym, a nie w odniesieniu do konkretnych zajęć zarobkowych. Według Augustyna werset ten stanowi napomnienie dla tych, którzy chcą osiągnąć wszystko tylko dzięki własnemu działaniu (*negotium*) i własnym zasługom, zapominając o łasce Boga³³. Jednakże we wczesnym średniowieczu *otium* nadal utrzymywało swój uprzywilejowany status. Istota pojęcia sztuk wyzwolonych polegała na braku związku z *negotium*, który cechował sztuki mechaniczne (*artes mechanicae*)³⁴. W XIII wieku przeciwstawienie *otium/negotium* zostało w dużej mierze przewyższone przez św. Tomasza³⁵.

Osobny problem – analizowany w szczególnie sposób w badanym tu tekście – stanowiły *negotia illicita*. Jacques Le Goff podjął to zagadnienie w szerszym kontekście stosunku do pracy w mentalności społeczeństw zachodniego chrześcijaństwa w badaniach nad podręcznikami spowiedniczymi³⁶. Uwzględniał przede wszystkim summe

³¹ J. Le Goff, *Travail, techniques et artisans dans les systèmes de valeur du haut Moyen Âge (Vème–Xème siècles)*, w: *Artigianato e tecnica nella società dell'alto medioevo occidentale. Atti settimana di studio a Spoleto (2–8 aprile 1970)*, Spoleto 1971 (Atti dei „Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo”, XVIII), s. 239–268; w przekł.: Id., *Lavoro, tecniche e artigiani nei sistemi di valore dell'alto Medioevo (V–X) secolo*, w: *Tempo della Chiesa e tempo del mercante. Saggi sul lavoro a la cultura nel Medioevo*, Torino 1977, s. 73–91, patrz s. 80.

³² *Benedetta economia. Benedetto di Norcia e Francesco d'Assisi nella storia economica europea*, a cura di L. Bruni e A. Smerilli, Roma 2008.

³³ Augustinus Hipponensis, *Ennarationes in Psalmos*, 70, 1, 18, ed. Turnholt 1956 (Corpus Christianorum. Series Latina, t. 39), s. 955–956.

³⁴ F. Alessio, *La filosofia e le 'artes mechanicae' nel secolo XII*, „Studi Medievali”, ser. 3, VI (1965), fasc. 1, s. 71–161; Id., *La riflessione sulle 'artes mechanicae' (XII–XIV sec.)*, w: *Lavorare nel Medio Evo. Rappresentazioni ed esempi dall'Italia dei secoli X–XVI. Atti del convegno internazionale: Todi, 12–15 ottobre 1980*, Todi 1983 (Atti dei convegni del “Centro di studi sulla spiritualità medievale dell'Università degli studi di Perugia”, XXI), s. 259–293.

³⁵ G. Cenacchi, *Il lavoro nel pensiero di Tommaso d'Aquino*, Roma 1977 (Studi Tomistici, 5), s. 11; por.: Cz. Strzeszewski, *Twórczość pracy ludzkiej w nauce św. Tomasza z Akwinu*, „Roczniki Filozoficzne KUL”, 10 (1962), s. 59–65; W. Jacher, *Typologia pracy ludzkiej w ujęciu św. Tomasza z Akwinu*, „Studia Theologica Varsaviensia”, 7 (1969), fasc. 2, s. 153–176.

³⁶ J. Le Goff, *Métiers licites et métiers illicites dans 'Occident Médiéval'*, „Annales de l'Ecole des Hautes Etudes de Gand : Etudes Historiques”, V (1963), s. 41–57; Id., *Mestiere e professione secondo i manuali dei confessori nel Medioevo*, w: Id., *Tempo della Chiesa e tempo del mercan-*

Tomasza z Chobham oraz późniejsze summy z przełomu XIII i XIV – Jana z Fryburga, Bartłomieja z San Concordio i Astesanus³⁷ – nie sięgając do summy *De paenitentia* Rajmunda. Le Goff dostrzega wyraźną zmianę: o ile we wczesnym średniowieczu *negotia illicita* obejmowały wiele zawodów – między innymi kupców, medyków, chirurgów, rzeźników i notariuszy – to w XII i XIII wieku krąg ten zdecydowanie zawężył się do prostytucji i niektórych zajęć żonglerów i historionów. Nowe ujęcie oparte było na dwóch racjach podnoszonych przez dekretystów i teologów: po pierwsze, działalność zarobkowa wiąże się z określoną pracą; po drugie, jest ona w jakiś sposób użyteczna dla ogółu.

Racja pierwsza była szerzej analizowana w odniesieniu do przedsiębiorczości kupieckiej: teolodzy zaczęli tu stosować szersze pojęcie pracy, obejmujące również działalność organizatorską. Osłabiło to tradycyjny zarzut oparty na określeniu handlu jako działania nie przynoszącego żadnych owoców w sensie materialnym (którego przedmiotem jest zarówno przy kupnie jak i przy sprzedaży ta sama *res integra et immutata*³⁸). Jednakże omawiane w niniejszym artykule zagadnienie dotyczy przede wszystkim wytwarzania określonych produktów, a tylko wtórnie ich sprzedaży. Niewątpliwie więc mamy tu do czynienia z pracą i to pojmowaną tradycyjnie jako przetwarzanie materii. Problem dotyczy natomiast użyteczności produkcji (lub jej braku!), a także zagrożeń, jakie niosą produkty i odpowiedzialności moralnej wytwórców z nimi związanej.

Analiza tekstu

W analizowanym punkcie 6. tytułu *De negotiis saecularibus*³⁹. Rajmund zestawia dwa typy szkodliwych produktów: z jednej strony broń i trucizny, które mogą być użyte dla pozbawienia kogoś życia, a z drugiej bezużyteczne ozdoby, które służą próżności. Z perspektywy współczesnego czytelnika zestawienie obu kategorii w jednym paragrafie może wydać się zaskakujące:

„Sed quid de illis qui faciunt vel vendunt gladios, quadrellos, sagittas, ballistas et similia quibus homines occiduntur? Item quid de his qui faciunt venenum vel toxicum? Item de his qui faciunt sotulares pictos, et aurifrigium, et similia quae non deferuntur ad necessitatem, sed ad vanam gloriam et abusum?”

Odpowiedzialność moralna wytwórcy – określona jako *mortale peccatum et gravissimum* – dostrzegana jest przede wszystkim wówczas, gdy wytwórca lub sprzedawca to-

te, s. 133–152; zob. również: Id., *Pour une étude du travail dans les idéologies et les mentalités du Moyen Age*, w: *Lavorare nel Medio Evo*, s. 11–33; M. Bukala, *Enterprise Ethics, 'Management' Ethics, and Work Ethics – less examined aspects of 'oeconomica mediaevalia' – previous research and new questions*, „Studia Antyczne i Mediewistyczne”, ser. nova, 5 [40] (2007), s. 185–205, patrz. s. 195–202.

³⁷ Zob. Michaud-Quantin, *Sommes de casuistique et manuels de confession*; summy tych trzech autorów nie mają jeszcze wydań krytycznych.

³⁸ *Opus imperfectum in Matthaewm*, „Homilia XXXVIII ex c. XXI” (PG 56, 839–843, patrz 840); fragment zamieszczony jako ‘palea’ *Eiciens dominus* w: *Decretum Gratiani*, pars I, dist. 88, cap. 11 (*Corpus iuris canonici*, ed. cit. t. I, kol. 308–309).

³⁹ Raimundus de Pennaforte, *Summa de paenitentia*, lib. II, tit. VIII, n. 6 (kol. 564–566).

waru wie o tym, że nabywca będzie wykorzystywał przedmioty do zbrodniczych celów. Wówczas wytwórca lub sprzedawca odpowiada za grzechy nabywców:

„In his et similibus semper est intentio requirenda, quia corrupta intentio, puta si propter hoc facerent vel venderent ut homines haberent talia ad abusum, vel si scienter donet vel vendant alicui quem sciant vel credant talibus abusurum, talis inquam intentio est mortale peccatum et gravissimum; et omnia peccata quae postea, occasione rerum illarum, ab aliis perpetrantur, sibi imputantur; et rei sunt apud Deum omnium animarum quae propter hoc pereunt”.

Rajmund nawiązuje tu do kanonów o odpowiedzialności za grzechy cudze włączonych do *Dekretów*, choć dotyczą one innych sytuacji: odpowiedzialności kapłana, który udziela komunii ekskomunikowanemu⁴⁰ i odpowiedzialności męża, który podejmując abstynencję bez zgody żony przyczynia się do jej cudzołóstwa⁴¹. Podobnie więc jak w innych analizach dekretystów i teologów rozstrzygnięcia dotyczące spraw kościelnych czy małżeńskich przez analogię zostają zastosowane do sfery gospodarczej. Rajmund podkreśla również, że oprócz odpowiedzialności moralnej za grzech cudzy, należy tu także mówić o współwinie w kategoriach prawnych („item isti cooperantes sunt omnium scelerum praedictorum, et ideo debent poenam pro omnibus sustinere”).

Odmierna sytuacja ma miejsce wtedy, gdy wytwórca lub sprzedawca nie wie nic o złych zamiarach nabywcy. Należy wówczas rozważyć dwie możliwości. W pierwszym przypadku towary mogą być użyteczne („ad humanum usum possunt esse utiles”) dla godziwych celów, a w drugim nie mają żadnego dopuszczalnego etycznie zastosowania.

Pierwszy przypadek obejmuje takie towary jak: broń na potrzeby wojny sprawiedliwej, nóż, np. do krojenia chleba, substancje, które służą do produkcji leków, choć w podanej większej ilości mogą stanowić zagrożenie. Odnosząc się do problemu produktów służących zaspokojeniu próżności, wymienia ozdobne materiały, które mają zastosowanie do zdobienia szat liturgicznych. Produkty takie można wytwarzać i sprzedawać. Należy jednak zwracać uwagę na to, kim jest nabywca, czy wiedza o danej osobie nie wskazuje, że prawdopodobnie użyje ona przedmioty w złym celu. Nie można sprzedawać w dobrej wierze niebezpiecznych produktów, gdy sumienie mówi sprzedającemu, że nie należy danego nabywcy obdarzać zaufaniem:

„nisi forte, ex qualitate personae vel temporis, cognosceret, vel probabiliter dictaret sibi conscientia quod ille non quaerit rem nisi ad malum perpetrandum; tunc non deberet sibi vendere contra talem conscientiam”

Przy zachowaniu wymienionych warunków sprzedaż broni jest dopuszczalna, co autor uzasadnia powołując się na kanon *De occidendiis* pochodzący od św. Augustyna. Kanon dopuszcza pozbawienie życia człowieka w określonych sytuacjach – związanych

⁴⁰ *Decretum Gratiani*, II, causa XI, q. III., c. III. *Excommunicationis sententiam meretur qui excommunicatis communicat* (inc. „Praecipue”).

⁴¹ *Decretum Gratiani*, II, causa XXVII, q. II, c. XXIV. *Sine uxoris voluntate viro continere non licet*: „Si tu abstines sine uxoris uoluntate, tribuis ei fornicandi licentiam, et peccatum illius tuae imputabitur abstinentiae” (*Corpus iuris canonici*, ed. cit. t. I, kol. 1070).

ze stosowaniem przemocy przez służby publiczne⁴² – i określa granice odpowiedzialności za śmiertelne wypadki, m.in. spowodowane przez zwierzęta⁴³.

Jeśli chodzi natomiast o towary nie mające żadnego zastosowania do godziwych celów Rajmund wskazuje przede wszystkim na śmiertelne trucizny (*venena mortifera*). Wymienia również towary służące wyłącznie próżności (*ad vanam gloriam*), jak np. wyszukane zdobienia koszul, według autora stosowane zwłaszcza przez Hiszpanów („suturae superfluae ac sumptuosae camisiarum quas praecipue faciunt hispani”). Sprzedaż takich szkodliwych towarów jest grzechem. W uzasadnieniu porównuje taką sprzedaż do przedstawiania w kościele szkodliwych ksiąg zawierających błędną naukę: „Argumentum de libello famoso quem non debet aliquis ostendere, sed destruere; aliter peccat graviter” z odwołaniem się do odpowiednich kanonów *Dekretów*⁴⁴. Kolejny raz w odniesieniu do sprzedaży stosuje pośrednio kanony dotyczące stosunków kościelnych.

W zakończeniu fragmentu Rajmund przedstawia pojęcie *flagitiosa res* – to rzecz, która nie jest użyteczna i nie może zyskać użyteczności nawet poprzez przetworzenie. Nie może być ona przedmiotem sprzedaży ani być wykorzystywana w zleceniu czy spółce („flagitiosae rei, id est, quae nullo modo per adiectionem alterius materiae potest esse utilis usui humano, nec emptio, nec mandatam, nec societas valere potest”)⁴⁵. Rajmund podkreśla, że wszelkie zło wynikające ze stosowania takich rzeczy może być przypisane wytwórcy lub sprzedającemu na ogólnych zasadach odpowiedzialności za szkodę wyłożonych w kanonie Grzegorza IX *Si culpa*⁴⁶.

Wnioski

Pojęcie odpowiedzialności w etyce gospodarczej średniowiecznych scholastyków miało przede wszystkim charakter indywidualny. Było związane z ewentualnością zajścia niepomyślnych zdarzeń niezależnych lub w dużej mierze niezależnych od ludzi, takich jak zniszczenie nieruchomości z przyczyn losowych, choroba i śmierć zwierząt hodowlanych czy niepowodzenie ekspedycji kupieckiej. Dekretyści i teolodzy podkreślali, że moralnie niedopuszczalne jest przerzucanie całej odpowiedzialności na słabszą stronę transakcji⁴⁷. Takie pojęcie odpowiedzialności oddawano przez określenie *suscipere*

⁴² *Decretum Gratiani*, II, causa XXIII, q. V, c. VIII. *Ex officio non est peccatum hominem occidere* (*Corpus iuris canonici*, ed. cit., t. I, kol. 932): „De occidendis hominibus, ne ab eis quisque occidatur, non michi placet consilium, nisi forte sit miles, aut publica functione teneatur, ut non pro se hoc faciat, sed pro aliis vel pro ciuitate, ubi etiam ipse est, accepta legitima potestate, si eius congruit personae. Qui vero repelluntur aliquo terrore, ne mala faciant, etiam ipsi fortasse aliquid praestatur”.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ *Decretum Gratiani*, II, causa V, q. I (per totum).

⁴⁵ Ed. cit., kol. 566.

⁴⁶ *Decretalia D. Gregorii Papae IX*, lib. V, tit. XXXVI, cap. IX (w przypisach wydawców pomyłkowo wskazany jest tu tyt. XXVI).

⁴⁷ Bukała, *Enterprise Ethics, 'Management' Ethics, and Work Ethics*, s. 193–95; Id., *'Periculum' and Business Responsibility: on the Scholastic Attitude toward Entrepreneurship, w: Entrepreneurship: Values and Responsibilities*, ed. by W. Gasparski W., L.V. Ryan, S. Kwiatkowski, New Brunswick 2009 (International Annuals of Practical Philosophy and Methodology, 17/2010), s. 239–49; por.: S. Piron, *Le traitement de l'incertitude commerciale dans la scolastique*

periculum, czyli dosłownie przejście ryzyka⁴⁸. O odmiennym rodzaju odpowiedzialności mówi analizowany fragment summy. Nie chodzi tu o relację pomiędzy współnikami czy stronami zobowiązania, ale o odpowiedzialność wytwórcy lub sprzedawcy wobec nieograniczonego kręgu osób, które w pewnych okolicznościach mogą być związane z używaniem wytworzonego dzieła. Przedyskutowana tu koncepcja odpowiedzialności ma więc charakter ogólnospołeczny. Ważną cechą tej koncepcji jest również to, że nie dotyczy ona zdarzeń losowych, ale działań nabywców (zastosowanie broni i innych niebezpiecznych przedmiotów) lub ich nastawienia (próżność: *vana gloria*). Chodzi tu więc o odpowiedzialność za „grzechy cudze”.

Najwięcej uwagi poświęca przy tym Rajmund zagadnieniu sprzedaży broni, skrótkowo traktując kwestię towarów służących zaspokojeniu próżności. Podstawą rozstrzygnięcia w sprawie broni jest uznanie jej używania za etycznie dopuszczalne w określonych przypadkach, w szczególności gdy chodzi o *bellum iustum* oraz uprawnione stosowanie przemocy w przypadkach opisanych w kanonie *De occidendiis*⁴⁹. Przy podejmowaniu konkretnych decyzji o sprzedaży w praktyce istotne znaczenie ma według Rajmunda *qualitas personae* nabywcy. Opinia o danym nabywcy, wiedza o jego postępowaniu w przeszłości jest tu podstawą oceny jego wiarygodności. Owa *qualitas personae* winna być rozumiana z uwzględnieniem znaczenia pojęć *bona fides* i *bona fama* w mentalności epoki⁵⁰.

Uznanie wytwarzania produktów za godziwe opiera się na założeniu, że wartość pracy związana jest z jej użytecznością. Wytwarzane rzeczy winny być przydatne do ‘dobrego używania’ (*ad bonum usum utilia*). Późniejsi teolodzy w kontekście analizy wartości ekonomicznej rzeczy, odróżniali użyteczność obiektywną (związaną z pojęciem *virtuositas* rzeczy według Piotra Janowego Olivi lub *necessitas* nabywcy według Mateusza z Krakowa) – do której nawiązywał Rajmund – od czynnika subiektywnych upodobań i dążeń, niekoniecznie zgodnych z cnotą (odpowiednio: *beneplacitum* rzeczy lub *desiderium* nabywcy⁵¹). Badane rozważania Rajmunda nie dotyczą jednak wartości ekonomicznej rzeczy, ale aspektów etycznych. Jedynie w formie dygresji autor nadmienia, że wyszukane zdobienia koszul zwiększają trzykrotnie lub czterokrotnie ich cenę („dantes pro sutura unius camisiae plus in triplum vel quadruplum quam valeat tota camisia”).

médiévale, w: *Medieval Probabilities*, ed. N. Meusnier, S. Piron, <www.jehps.net> (Journ@al Electronique d’Histoire de Probabilités et de la Statistique, vol. III: n° 1).

⁴⁸ Zob. B. Kedar, *Arabic ‘risq’, Medieval Latin ‘risicum’*, „Studi Medievali”, ser. 3, 10 (1969), fasc. 3, s. 265–269; S. Piron, *L’apparition du ‘risicum’ en Méditerranée occidentale, XIIe–XIIIe siècles*, w: *Medieval Probabilities*.

⁴⁹ Zob. wyżej przyp. 42.

⁵⁰ Na temat pojęcia *bona fides* zob.: *La fiducia secondo i linguaggi del potere. Contratto credito e politica dalla tarda antichità al mondo moderno. Atti di convegno internazionale di studio (Bologna, 22–24 marzo 2007)*, a cura di P. Prodi, Bologna 2007, passim; Bukała, *Enterprise Ethics, ‘Management’ Ethics, and Work Ethics*, s. 190.

⁵¹ M. Bukała, *Crucial scholastic concepts concerning the idea of economic value*, w: *I beni di questo mondo. Teorie etico-economiche nel laboratorio dell’Europa medievale. Atti del convegno S.I.S.P.M (Roma, 19–21 settembre 2005)*, a cura di R. Lambertini, L. Sileo, Porto 2010, s. 349–357, patrz 354–355; por: Petrus Johannis Olivi, *De emptionibus et venditionibus*, ed. w: G. Todeschini, *Un trattato di economia politica francescana: il „De emptionibus et venditionibus, de usuris, de restitutionibus” di Pietro di Giovanni Olivi*, Roma 1980, s. 52; Mattheus de Cracovia, *De contractibus*, pars I, cap. 12, hg. von. M. Nuding, Heidelberg 2000, s. 77.

Pojęcie obiektywnej użyteczności rozumiane jest głównie w kontekście indywidualnym, w relacji człowiek – natura rzeczy. Nie ma jeszcze u Rajmunda powiązania użyteczności rzeczy i jej obrotu z koncepcją dobra wspólnego (*bonum commune*), jakie rozwiną późniejsi autorzy, zwłaszcza franciszkańscy⁵².

Charakterystyczne dla metody Rajmunda jest powoływanie się w badanej kwestii na kanony dotyczące życia kościelnego czy małżeńskiego, traktowane jako podstawy pewnych ogólnych zasad, jak odpowiedzialność za „grzechy cudze”, czy odpowiedzialność za przekazywane innym szkodliwe przedmioty czy nauki. W ten sposób rozstrzygnięcia dotyczące innych dziedzin życia – zakorzenione w tradycji prawa kanonicznego i w eklezjologii – są stosowane do opisu i definiowania zagadnień etyki gospodarczej⁵³.

Unethical *usus rerum* and the responsibility of their producer or seller according to Raymond of Penyafort

St Raymond of Penyafort, the Dominican, was an illustrious decretalist, the editor of *Decretalia Gregorii IX*, and the author of *Summa de paenitentia* – one of the most important confessional handbooks of the 13th century. *Summa de paenitentia* includes the fragment on the responsibility of a producer and a seller for a buyer's unethical use of products (lib. II, tit. VIII, n. 6). A producer or a seller is responsible for sins of users and possible damages caused by them. This responsibility is explained *per analogiam* through canons of *Decretum* about the responsibility of a person for other people's sins, which, however, refer to ecclesiastical issues (C. 11, q. 3, c. 3) and marriage (C. 27, q. 2, c. 24). In this way, general rules of ecclesiastical life are applied to explain and define terms of economic ethics.

The problem is discussed in the framework of more general issue of *negotia illicita*. Ethical value of a producer's work and occupation (*negotium*) is conditioned by the potential *bonus usus* of products. Therefore, it is ethically forbidden to make products, which have no good use (*flagitiosae res*), such as poisons or some luxurious decorative clothes. Raymond dedicates quite a lot of attention to the problem of weapon's use and recognizes the right to defence and *bellum iustum* quoting the canon *De occidendiis* (C. 23, q. 5, c. 8). However, the producer or seller of weapons must exclude the buyers which are known to have *corrupta intentio*. Moreover, even if there is no information about a buyer's evil intention, his or her reputation (*qualitas personae*) and other circumstances should be taken into consideration as well.

⁵² Por. G. Todeschini, *I mercanti e il tempio. La società cristiana e il circolo virtuoso della ricchezza fra Medioevo ed Età Moderna*, Bologna 2002, s. 311–26; Id., *Ricchezza francescana: dalla povertà volontaria alla società di mercato*, Bologna 2004, passim (por.: recenzja M. Bukały, „Kwartalnik Historyczny”, 112 (2005), nr 3, s. 168–172); P. Evangelisti, *Mercato e moneta nella costruzione francescana dell'identità politica. Il caso catalano-aragoneso*, „Reti Medievali – Rivista”, VII (2006), 1, <http://www.dssg.unifi.it/_RM/rivista/saggi/Evangelisti.htm>.

⁵³ Prawidłowość taką zaobserwował G. Todeschini w badaniach nad innymi tekstami średniowiecznymi, zob. Id., *I vocabolari dell'analisi economica fra alto e basso medioevo: dai lessici della disciplina monastica ai lessici antiusurari (X–XIII) secolo*, „Rivista Storica Italiana” 110 (1998), 3, s. 781–833; zob. też: Id., *Il prezzo della salvezza. Lessici medievali del pensiero economico*, Roma 1994, s. 117–228.